

БЕЛЕШКА О РАЗГОВОРУ

Овај разговор остварен је у децембру 2003. године. Већ после првог, телефонског контакта, који се десио нешто раније, октобра месеца, господин Љубомир Тадић је без икаквих условљавања пристао да ме прими. Скицу за разговор, са неких десетак питања, предао сам му у новембру, на скупу о Његошу, у организацији САНУ, на којем смо обојица имали саопштења. После овог формалног упознавања, које је, ослобођено својих ритуалних предзнака, било заправо неформално, био сам сигуран да ће разговор бити не само успешан, него и пријатан.

Оно што је фасцинантно код г. Тадића јесте радна енергија. И поред поодмаклих година и ослабљеног здравља, он пише и објављује несмањеним темпом последњих тридесетак година. Његова последња књига *Загонетка смрти*, за коју сам сазнао пошто сам се "припремио" за разговор, тек што се била појавила, за Сајам књига. Ова необична књига, потпуно другачија од свега што је мој саговорник до сада написао, као и Тадићева људска отвореност и непосредност, заслужни су што је овај разговор од "питања и одговора" прерастао у спонтану размену мишљења, прекорачивши тако оквире конвенционалног интервјуа.

У Новом Саду
јануара 2004. год.

Павле Миленковић

ТМ	Г. XXVIII	Бр. 1	Стр. 65 - 77	Ниш	јануар - март	2004.
----	-----------	-------	--------------	-----	---------------	-------

UDK 14-029:32(047.53)

Прегледни чланак

Примљено: 23.01.2004.

Павле Миленковић
Филозофски факултет
Нови Сад

**"СРЦЕ ИМА СВОЈЕ РАЗЛОГЕ
КОЈЕ РАЗУМ НЕ ПОЗНАЈЕ"
(Разговор са Љубомиром Тадићем)**

Павле Миленковић: *Да ли вам је тешко да одговарате на питања новинара и заинтересованих?*

Љубомир Тадић: Па све ми је теже! С обзиром да су ме мало притисле године, да сам преморен, јер сам радио дуго и упорно и нисам себи попуштао...

П. М.: *Како гледате на заинтересованост (или можда незаинтересованост?) јавности за ставове интелектуалаца у нашој средини? На Западу је током шездесетих и седамдесетих Сартр био медијска личност, као што је то био и Маркузе...*

Љ. Т.: Мислим да је код нас проблем што је јавну сцену прекрила дневна политика.

П. М.: *Зар то није био синдром и шездесетих у Европи?*

Љ. Т.: Јесте...

П. М.: *На пример, шездесетосме?*

Љ. Т.: Јесте, али интелектуалци су гледали шире, по мом мишљењу, од дневно-политичких захтева и критерија дневне политике... Ко се утопи у дневну политику онда, како би рекао Платонов Сократ, "није поштен човек". То је једна ствар која ме опседа читавог живота, од када сам се определио за интелектуалну делатност, не напуштајући поље политике... Однос интелектуалца према политици је тема занимљива по себи.

П. М.: *Ви сте били у двострукој опасности: да се у политичко утопите као интелектуалац "по дефиницији", али и као научник који се политиком бави као предметом. Како сте успевали да избегнете ту опасност?*

Љ. Т.: Ја се сваки пут присетим оних који кажу: мене не интересује политика, ја се не бавим политиком. Политика је ствар која се као судбина не може избећи, али зависи како се она схвата. Присећам се француског филозофа Емануела Мунијеа, који каже: *la politique n'est pas tout, mais elle est en tout* – политика није све, али је у свему. То да је она у свему, није она све, и ко мисли да је политика све, тај се предао дневној политици – он је потпуно заробљен – али у свему. Учешће у политичком животу, то је од Платона и Аристотела наслеђе европске филозофије. Побећи од политике то значи побећи од сваке врсте одговорности у јавном животу и у заједници. То значи бити изолован индивидуум – "идиотес".

П. М.: *Политика као судбина је наслов једне Ћимићеве књиге у којој је описао како се провео у различитим манипулацијама...*

Љ. Т.: Није се тешко провео, он је себи приписивао веће заслуге него што их је имао... Како је његов пријатељ Ариф Тановић рекао, "буразеру, да ти пустимо мало крви"...

П. М.: *Да, "соколе мој пустићемо ти мало крви"...*

Љ. Т.: Да ти пустимо мало крви, и поштедећемо те...

П. М.: *Како би изгледало радикалније "пуштање крви" код нас? Ако бисте навели неки пример интелектуалца који се провео крајње лоше?*

Љ. Т.: Један пример – не знам да ли је најсрећнији као одговор на ваше питање – је случај Милована Ђиласа. Он је интелектуалац и политичар, дубоко укореван у политику. Али његова интелектуална димензија га је извукла из политике и сукобила са најближим сарадницима, и онима са којима је делио мишљење и ратно учешће. Он је тешко настрадао. Страдао је и у борби са бившим режимом Југославије, као робијаш у Сремској Митровици и не знам где другде, и од свог "шефа". Многи интелектуалци који су отишли у затвор, као што је писац Пекић, или Михаило Ђурић, који је критиковао Устав, он је страдао у затвору, са криминалцима...

П. М.: *Ја бих рекао да су примери Пекића и Ђурића адекватнији, у односу на Милована Ђиласа, јер је он сам себе разумевао више као револуционара, него као интелектуалаца...*

Љ. Т.: Али био је ипак интелектуалац...

П. М.: Наравно, и то веома занимљив, у најмању руку. Био је писац, одличан познавалац Његоша, преводилац Милтоновог Изгубљеног раја, написао је...

Љ. Т.: Нову класу...

П. М.: ...Једну од ретких књига са ових простора која се на Западу третира као социолошка студија, написана од некога ко није социолог, што је био случај са Ђиласом...

Љ. Т.: Тако је, и није социолошка него еминентно политичка студија, али су му придавали значај већи, јер је прихваћен као дисидент, па му се даје већа квалификација у интелектуалном домаћају...

П. М.: У ком делу свог опуса сте сазнајно најпробитачнији, будући да се крећете у домену теорије о друштву, политичке филозофије, политичке социологије и филозофије права? Коју вашу књигу сматрате најбољом?

Љ. Т.: Мислим да сам, како ви кажете, "сазнајно најпробитачнији" у области филозофије права и политикологије, или, ако узмемо као замену за политикологију израз – социологија политике. Мени је блиска више политикологија, за разлику од другог назива политологија, који је преузет из немачког, који по мом мишљењу није успешан термин. Политикологија је бољи термин (Холанђани су то боље погостили)... Ја сам о томе писао у *Науци о политици*.

Не могу да се одлучим коју своју књигу сматрам за најбољу. Засигурно, треба бирати између *Традиције и револуције* (1972), *Науке о политици* (1988, друго издање 1996), *Филозофије права* (1983, друго издање 1996), и *Реторике* (1995). Да не заборавим последњу књигу *Загонетка смрти* (2003). Између прве и последње протекло је више од тридесет година. Голем период, зар не? Можда треба бирати између њих две.

П. М.: Пре него што будемо говорили о Загонетки смрти, занимало би ме под којим су околностима настајале претходне књиге, које, практично, формулишу ваше ставове политиколога одн. филозофа права и политике. Који писци су били, у вашем интелектуалном развоју, најподстицајнији?

Љ. Т.: Мислим да нећу погрешити, а то се да видети из мојих текстова (иако нисам био једностран, због тога сам дошао и у сукоб са званичним комунистичким системом), Маркс је био један од одлучујућих писаца кога сам читао на свој начин, рехабилитовао оно што је у њему вредно и критички се односио на оно што је по мом мишљењу проблематично и што је довело до далекосежних светско-историјских неспоразума, нарочито у болшевизму и болшевичкој интер-

претацији. За себе могу рећи да сам марксист остао у бити, али анти-бољшевик од почетка, јер бољшевизам је политика која је наследила јакобински терор. То је једна терористичка интерпретација марксизма, и Марксове концепције о "диктатури пролетаријата". Као што каже Енгелс, "господо, ако хоћете да видите шта је то диктатура пролетаријата, то је Париска комуна". Она је била све друго него диктатура, у оном смислу у ком су бољшевици, и у оном смислу у ком су јакобинци вршили диктатуру.

П. М.: *Зар то није на трагу Токвилове идеје који је рекао да начела демократије, која доноси француска грађанска револуција, а пре свега начело једнакости, представља главни проблем демократског уређења: стандардизација, која води у просечност?*

Љ. Т.: Наравно! Погодио је праву мету... То је једнакост без слободе. Да ли се може стандардизацијом, просечношћу и егалитаризмом решити нужан проблем сваког напретка, проблем елите? Питање је увек о каквој је елити реч: ако нема духовне елите, духовне у правом смислу речи, ако је све дато на линији претпостављени – потчињени, онда је то друга ствар... Ја сам о томе у *Науци о политици* опширније писао...

П. М.: *Да ли се онда бољшевички терор који помињете, као одступање од изворног Марксовог учења, може сматрати као покушај заснивања елите? Концепција авангарде радничке класе, као језгра друштвеног развоја, може бити још једна елитистичка концепција?*

Љ. Т.: Јесте, али која води реакционарним консеквенцама. "Авангарда радничке класе" – то је умилан Лењинов израз, као идеја "народних трибуна" из римског периода. Сви су се подсећали народног трибуна браће Грах, и осталих. Међутим, у пракси се показало да је то диктатура једне партије, шта више главног вође. Никада нећу заборавити – имао сам у рукама оригинал Бухаринове и Риковљеве књиге – у којој се о томе расправља: никакве групације у бољшевичкој партији нису биле довољне, никаква девијација, никаква алтернатива, мора бити све под конач. И он сам је (Бухарин) потписао себи смртну пресуду, јер је био жртва те дисциплине, и Риков, они су били једна групација унутар бољшевичке партије...

П. М.: *Тенденција да се остане у догми, да се не скрене са "правог пута"...*

Љ. Т.: ...Линијашаши... зато појам линијаш доста објашњава... Дакле то је, под изговором да је реч о народним трибунима, диктатура у најбестијалнијем смислу речи...

П. М.: *Осим Маркса, који би још писац, генерално, био за вас од значаја?*

Љ. Т.: Хегел и Маркс. Хегел је у својој бити мислилац француске револуције. Маркс је хегелијанац, који је покушао да Хегелову дијалектику претвори у мисао пролетерске револуције. Неки дан сам прочитао једно писмо читаоца у *Политици*, у коме се нападају они који су Маркса и Хегела предавали на универзитетима. То је једна вулгарна критика хегелијанства и марксизма, као што се са становишта марксизма може сматрати вулгарном критика свих немарксистичких позиција.

Наравно, био сам под утицајем класичне филозофије чији су темељ ударили Платон (Сократ), Аристотел и стоици. Да не заборавим Монтења, Паскала. Следе Спиноза, Лајбниц, Кант, Дидро, либерални инспиратор европског конзервативизма Едмунд Берк (условно филозоф политике, а далекосежно утицајан у конзервативној мисли у Европи). Најзад, Фихте и Хегел. Хегел означава крај филозофије политике и зачетак (учење о "буржоаском друштву") социологије политике или науке о друштву. Овде бисмо могли правити медитације поводом термина буржоаско, грађанско и цивилно друштво, што је сада у моди. За мене важно место има филозофија Херберта Маркузеа и франкфуртског круга уопште. Ако сам себе определио као марксисту и антибољшевика, онда сам следбеник франкфуртског круга, од њих сам највише научио, од Хоркхајмера и Адорна, од Хабермаса. Хабермаса сам први лансирао у нашој јавности, написао сам предговор за његов *Оглед о јавности*.

Класици социологије политике су Огист Конт и Херберт Спенсер, Џон-Стјуарт Мил, Сен-Симон, Лоренц фон Штајн. Прелази из филозофије политике у политикологију су течни. Ипак, срж социологије политике представља позитивизам. У XX веку социологија политике се окреће инспирацијама које потичу из филозофије. То је нарочито видљиво у делима поменуте "критичке теорије", која је највише допринела критици ограничености позитивизма. Она је пресудно утицала на моје антипозитивистичко опредељење које почиње са докторском дисертацијом посвећеном критици тзв. "чисте теорије права". Ја сам припадник практичне филозофије; моја критика теоријске филозофије је била критика позитивизма.

П. М.: *Ког писца двадесетог века из области друштвених наука одн. друштвене теорије сматрате најутицајнијим у светским размерама?*

Љ. Т.: Све зависи од карактера теоријског опредељења. За "амерички" утицај пресудно је учење функционализма Парсонса и Мертона. За "европски" то је теоретичар тзв. "отвореног друштва" Карл Попер. Сасвим друкчијег профила су мислиоци као Сартр, а нарочито франкфуртовци Адорно, Маркузе и Хабермас. Сви су они утицајни у "светским размерама", а да један другоме не признају примат.

П. М.: *Како оцењујете домаћу политичку теорију? Које домаће писце издвајате као значајне у домену политичке социологије?*

Љ. Т.: Домаћа политичка теорија још је у повоју, није сасвим "одрасла" и, надам се да не грешим, нема неких запажених резултата. За узврат, намножили су се тзв. "политички аналитичари" са својим проценама, у ствари нагађањима, о политичким односима снага на политичкој сцени. Све то спада у импровизацију и пуки аматаризам. Политички аналитичари (част изузетима!) су људи са недовољним образовањем, али зато са енормном самоувереношћу.

Другачије ствар стоји са социологијом. Из те области високо ценим мог покојног колегу професора Војина Милића који је у круговима социолога једноставно заборављен. Његови радови из методологије и социологије сазнања имају трајну вредност. Тамо је Милић заорао дубоке трагове те је, збиља, трагично да се таква достигнућа брзо заборављају. У томе видим недостатак поштовања духовне традиције. У политичкој теорији, с ове стране која је мени блиска, достигнућа Гаје Петровића су најзначајнија, свеједно што је предмет политичке теорије био само сегмент његовог укупног дела. Додуше, он се искључиво оријентисао на марксистичку политичку димензију, иако је био одличан познавалац Хајдегерове филозофије. И најзад, не треба заборавити ни допринос Михаила Ђурића, нарочито док није почео да се бави искључиво Ничеом и Хајдегером, док се бавио Макс Вебером и политикологијом уопште.

П. М.: *Када већ помињете г. Ђурића, присећам се једне полемике која се развила између вас двојице осамдесетих, која је добијала и жучне димензије.*

Љ. Т.: Нажалост. Да ли сам ја крив не знам, то треба да оцени јавност. То ми је питање поставио и Данило Баста, у оквиру разговора часописа *Theoria*...

П. М.: *Ја не бих да ме нисте подсетили...*

Љ. Т.: Не, не, ни једну ствар не заобилазим... У Дубровнику, у оквиру Међународне летње школе, било је обележавање годишњице смрти Ернста Блоха. Михаило Ђурић је одржао критички реферат у коме је Блоха покушао детронизовати. Ја сам сматрао да је недопустиво да се приликом једног помена дају такви реферати, није ни било реферата уопште тако рећи, људи су говорили... Он је сматрао да треба Блоха детронизирати, са становишта Хајдегерове теорије човек "као могућност". Рекао сам да ми се то није свидело, али нисам поменуо Ђурићево име. Онда је Михаило Ђурић реаговао жестоко, а ја сам реаговао још жешће... Моја књига полемике говори о неком ко не остаје дужан...

П. М.: *Какви су сада ваши односи?*

Љ. Т.: Коректни.

П. М.: *Господин Ђурић је пре извесног времена најзад ушао у Академију наука...*

Љ. Т.: Јесте, и ја сам се залагао да уђе... И то отворено...

П. М.: *Ваша књига Наука о политици најчешће је читана у кључу политичке социологије, одн. социологије политике. Социолошко проучавање политике међутим једно је од могућих, док наука, без дисциплинарног предзнака, подразумева обухватније поимање предмета. Исто тако, политика упућује на предметно ограничавање на област иманентну политичком, па се чини да је наука о политици ужа од социолошког, начелно генерализаторског проучавања друштвених феномена, где спада и политика. Шта је политика? Како бисте, у данашњем светлу, одредили методолошке и теоријске основе науке о политици, посебно спрам социологије?*

Љ. Т.: Ја бих желео да се *Наука о политици* чита у кључу политикологије (социологије политике) са значајним елементима филозофије политике. О томе сам у самој књизи посветио доста простора. Само име *наука о политици* не треба схватити у сцијентистичком смислу. Ви сте стога добро схватили да овде "наука" подразумева много обухватније поимање предмета. Па ипак, појмови "наука" и "наука о политици" не могу бити "утопљени" у "друштво", барем не сасвим. Политика је, пре свега, вештина *sui generis*, у својој динамичкој и статичкој димензији. У динамичкој димензији политика је *вештина деловања (или делања) у променљивим историјским ситуацијама и констелацијама*. Она рачуна са могућностима "маневрисања", као што је то запазио Карл Манхајм. У својој статичкој (или углавном статичкој) димензији политика је *вештина владања и управљања у држави*. Социологија политике посматра феномене политичког у склопу друштвених односа у стриктном смислу, изражених првенствено као класни или слојни односи, описани као обележја "грађанског", у новије време "цивилног" друштва.

П. М.: *Који је основни смисао политичке филозофије?*

Љ. Т.: Основни смисао политичке филозофије, или боље, филозофије политике састоји се у промишљању односа између појединца и заједнице, општељудске али и националне, са становишта слободе. Слобода је централни појам. Грчка класика у средиште своје пажње ставља правду као основну вредност. Тако правда претходи слободи: о слободи се не може говорити без претходног поимања правде. Разумевању и напретку заједнице филозофија политике може допринети негујући обе вредности, правду и слободу. Равнодушност према

њима резултат је дубоке регресије, услуга аутократији и тиранији. Ја дајем политичкој филозофији место интелектуалне одбране од тираније, или интелектуалне одбране слободе, као бране тиранији.

П. М.: *У тој одбрани од тираније, а у очувању слободе, која су "средства за притисак" помоћу којих политички филозоф брани слободу и растерује тиранију? Посебно ако се зна да су реалне моћи утицаја на политичке структуре релативно мале?*

Љ. Т.: Наравно, утицај је мали, али не толико мали. Има бројних примера улоге интелектуалца: у одбрани слободе, у ослобађању од страха. Снага личног примера је велика, и то се може потврдити у безброј случајева. Борба за људско достојанство, и одбрана људског достојанства је кључно место у том погледу. Довести у питање људско достојанство, значи довести у питање сваку борбу за више идеале. Ругање вишим идеалима је омиљена тема ниских душа и ниских умова. Даље, лични пример ризика. Ту је Маркс био величанствен: критика свега постојећег, без обзира на могућ сукоб са постојећим силама. То је критериј... Да ли га интелектуалац следи или не то је друго питање... Да ли је колебљив... Тиме не желим да кажем да интелектуалац треба сваки пут да доказује своје јунаштво... Интелектуална одважност да се каже истина, када је друштво у кризи...

П. М.: *Онда је то не само интелектуална, него и лична одважност, као одлика психолошког, менталног и емотивног склопа... Има врних интелектуалаца који немају ту одважност, и обрнуто, има оних који нису интелектуалци али имају одважности...*

Љ. Т.: Наравно, личност је први квалитет који човек мора поседовати... Снага личности је вредност која је у првом плану.

П. М.: *Како гледате на интелектуалну сцену у Србији, српске интелектуалце, и на идеолошка раслојавања између демократски оријентисаних интелектуалаца у последњих десетак година, а посебно после петог октобра?*

Љ. Т.: Различито су се понашали пре и после петог октобра, све зависи од тога ко је каква личност. Може неко бити одличан стручњак, научник... Али онда је питање како схватамо појам "интелектуалац"... Моја приступна беседа у *САНУ* томе је посвећена. Није интелектуалац сваки универзитетски образован човек. Позвао бих се на Макса Хоркхајмера: "специјалност је један од трикова да се спречи мишљење". Може човек бити одличан експерт, то је онда интелектуалац без критичке димензије. Ако нема критички однос према друштву, интелектуалац не врши своју функцију, он није прави интелектуалац.

П. М.: *Ако бисте дали генерализацију интелектуалне елите у Србији, како бисте је описали?*

Љ. Т.: Мислим да је та елита збуњена, под притиском догађаја у којима се Србија нашла, због лоше политике, и промене међународне констелације. Српска власт је упала у клопку, са својом недораслом политиком и проценом. Понашање интелектуалаца је одговарало догађајима на међународној сцени, и положају Србије у вези са тим. Лоше сналажење је оно које заступа екстремне националне, одн. националистичке интересе, али исто тако и оно које те националне интересе игнорише у име једног мондијалистичког приступа. Мондијализација и глобализација је код нас тема на дневном реду, која продире као тема, а у Западној Европи је одавно елаборирана.

П. М.: *У чему видите разлоге кочења политичког и демократског напретка српске заједнице, и који су главни услови њеног напретка? Под којим условима је могућа "политичка модернизација" српског друштва?*

Љ. Т.: Разлози, или боље, узроци кочења политичког, демократског напретка српске заједнице су унутрашњег и спољашњег порекла. Узроци унутрашњег порекла су у заостајању или отсуству политичке културе, без које је немогуће сагледати перспективу развитка и напретка. Узроци спољашњег порекла леже у стратегији великих Западних сила које су српску заједницу и српску политику оцениле као сметњу новом преуређењу Европе и света после рушења Берлинског зида. После свих искушења "модернизацију" српског друштва могуће је замислити инкорпорацијом у европску заједницу која изискује много одрицања од традиције. Ми се налазимо пред великим, новим изазовима, да не кажем искушењима. Географска и геополитичка карта света је промењена, нарочито однос према суверенитету државе, према ономе што је Вестфалским миром постављено као основ међународних и међудржавних односа – све је поништено. Данас постоји само једна светска сила, САД, остале су вазали, или земље под протекторатом и у тоталној зависности.

П. М.: *Критичари глобализације као главну тачку спотицања најчешће наводе кризу националне државе и суверенитета. Колико ови процеси намећу преиспитивање досадашњих политичких искустава у новијој Европској историји? Какве задатке ови процеси намећу политичкој теорији одн. науци о политици?*

Љ. Т.: Појам "глобализације" или "мондијализације" схватам критички, као стратегију која је довела у питање класично схватање суверенитета. У име једне једине суверене светске силе све отвореније се заступа одрицање права малих народа на самосталан и слободан живот, и захтева строго потчињавање императивима интереса САД и

крупног капитала. Наука о политици у овом случају мора исказати своју посве независну критичку улогу, на начин који сам мало пре укратко описао. Оно што се назива "глобализацијом" управо угрожава људско достојанство и уноси у свет опасно обезличавање и постварење.

Да не би било неспоразума: ја говорим о глобализацији којој дају тон велике силе на челу са САД и против којих настају у целом Западном свету велики и масовни протести. Али глобализација се може схватити и као један објективан чинилац, као последица "дигитализације" и техничке цивилизације. Против тога се човек не може борити, већ против оних злоупотреба које настају у односима сила у свету.

П. М.: *Често се каже да глобализација доводи у питање идентитет (најчешће национални), културну самосвојност, кроз стандардизацију и манипулацију која је с тим повезана. Како бисте описали наши колективни идентитет, или менталитет? Шта је "српски менталитет"?*

Љ. Т.: Оно што ви називате српским менталитетом, уколико вас добро разумем, тиче се феномена који су сами Срби описали изреком "десет Срба, двадесет партија". Реч је о својеврсном хипериндивидуализму који води непродуктивној неслози. Присталица сам плурализма мишљења, али код нас је једна хипетрофија индивидуализма. Сећам се једног случаја, био сам у комисији за дипломски рад једног студента, које је истраживао односе међу сељацима у пожаревачком крају (код ментора пок. Цветка Костића). Он је навео један драстичан случај који говори о менталитету: комшија комшији прави непријатности јер је ловио његове кокошке "на удицу".

П. М.: *Није ли индивидуализам, као одлика српског менталитета, у конфликту са једном другом (која је по многим тумачима неоспорна), са ауторитаризмом? Како се те две одлике могу спојити у једној личности?*

Љ. Т.: Нису опречне! Сећам се једног клишеа о Италијанима лоповима, који краду ташну на улици... Све то се може историјски објаснити. Ево, рећи ћу вам нешто што вероватно нисте имали намеру да ме питате, нити ја да говорим... Питање монархије и републике. Ми смо имали традиционалну монархију, најпре Немањића (на коју се Вук Драшковић и његова дружина позива), али заборавља се да су Немањићи један другоме вадили очи, и никакав углед, сем Душана, немају. Вадили су брат брату очи (Милутин Драгутину), онда су то исправљали дизањем цркава. Онда је дошло до српског устанка где је слободарски менталитет победио, под вођством Карађорђа. Али, Карађорђе је био ауторитарни вођа, и питање је да ли би се могло

друкчије ишта учинити у тој ситуацији да нису имали једног ауторитарног вођу, и храброг човека. Онда долази Милош Обреновић који убија свога кума, и гради покајнице, као што је Милутин градио цркве. Дакле, историјско наслеђе устаничких вођа који су постајали деспоти... Деспот Милош Обреновић је карактеристичан, као и Милан Обреновић. Карактеристичан је и Александар Карађорђевић по свом деспотизму. Али народ се идентификовао са тим вођама, и тај ауторитет и данас имате на плуралистичкој политичкој сцени. Партије заступају ауторитарне, лидерске принципе. Нећу, надам се, погрешити – осим Демократске странке (у којој мој син сада води кампању) – ниједна странка није извршила демократске изборе за вођство странке, са више кандидата. Само у Демократској странци бирало се између више кандидата. То значи да ауторитарни принцип већ дуго влада сценом. Иако имате политички плурализам, остаје ауторитаризам, укључен у партију. Шта је друго Вук Драшковић, него ауторитарни шеф партије. Војислав Коштуница такође...

П. М.: *Могло би се резимирати да је током деведесетих па до данас политичка сцена истовремено плуралистичка, демократска и ауторитарна, јер је сваки од политичких актера свој снагу базирао на лидерству и харизми...*

Љ. Т.: Јесте, и то је историјско наслеђе... Недостаје нам политичке културе.

П. М.: *Колико ће нам времена требати да се тога ослободимо?*

Љ. Т.: Дуго времена. Ми се сада налазимо у тешкој ситуацији губитка самосталности. Вероватно ћемо попримити неке одлике Запада, али као увезени артикл, не као нешто што је проживљено, што је иманентно нашем менталитету. Вероватно ћемо имати увозну демократију, и те демократије се бојим, ако не буде критичког односа према њој, и ако се нешто у међународним односима не промени. Међутим, међународни односи су далеко од битнијих промена. Остаје доминација САД која се понаша као Бог на Земљи.

П. М.: *Сада бих вас питао о последњој књизи, која темом и садржајем прилично одудара од вашег укупног опуса. Загонетка смрти, по мом суду, дисциплинарно највише припада антропологији, при чему коментаришете писце који су углавном из домена политичке филозофије. Такође, у овој књизи сажимате социолошка, филозофска, историографска полазишта. Под којим околностима је настајала књига, и које сте личне емотивне и интелектуалне учинке у њој имали?*

Љ. Т.: Књига је настала као елеменат личног сећања и доживљаја. У својој ужој породици имао сам тешка искушења. У мојој породици неприродном смрћу се умирало веома често, из генерације у генерацију. Мој рођени брат и четири рођака су стрељани 1942. године. Би-

ли су чланови Партије, али су их стрељали "другови", зато што нису убијали онако како се то од њих тражило. Нису били дисциплиновани у спровођењу револуционарног терора. То ме је страшно погодило. Мој прадеда је такође умро неприродном смрћу... и многи, многи... То је крај у којем се гинуло из генерације у генерацију.

Онда, литература. Читао сам нарочито Хајдегера, коме сам највише посветио пажњу. Али сам читао и Хегела, и остале, па ми се учинило, нарочито са почетком грчке филозофије, са Сократом, да се смрт мора филозофски промислити. Први мој нацрт био је смрт као филозофски проблем. Касније сам га проширио у домен религије, митологије, мистерије. Један мој пријатељ се жалио другом мом пријатељу, кад је чуо да "радим" смрт као проблем, "шта ће Љуби, код толико дивних филозофских тема, да се бави смрћу!". То ме је толико развеселило, да сам овој теми посветио максималну пажњу, колико сам могао. Знао сам да нећу одгонетнути загонетку смрти, али сам је поставио као тему, и приближавао сам се одгонетању преко историје филозофије, историје религије, религијске филозофије. Недостатак књиге је што је сувише кондензована.

Моја основна теза је: смрт је саставни део живота, а живот је инволвиран у љубави. Зато је последње поглавље, "Љубав против смрти", моје лично становиште, које се ослања на историју филозофије, историју људског живота и борбе за живот, која је непрестана. Борба против смрти ће бити непрестана, а смрт као природна чињеница је фатум који се не може избећи.

П. М.: *Поента да је једина победа смрти љубав одјекује прилично хришћански, приближава се религијском схватању смрти. Колико сте се приближили религији?*

Љ. Т.: Ја сам, што се не може очекивати од једног марксисте, изразио велико поштовање према религији и њеном односу према смрти. Чак сам се, кад сам покренуо питање љубави као алтернативе смрти, позвао на Апостола Павла, који каже да човек, ако нема љубави, он је ништа. У љубави је садржан смисао људског живота, смисао живљења уопште. Без те трансценденције не би се могло. Ја сам са респектом говорио о трансценденцији, нисам усвојио атеистичку концепцију, која је такође својеврсна религија. То су моја критичка превазилажења једног уског схватања атеизма. Моја је теза следећа: љубав као духовна и физичка компонента, једна од друге неодвојива. Религија, па и филозофија, пре свега од Сократа, говори о духовној љубави...

П. М.: *Ви дакле усвајате хришћанско схватање љубави, задржавате марксистички активизам. Поставићу вам стога крајње директно питање: како бисте се одредили? Као верујући, не-верујући, или сте негде између?*

Љ. Т.: Лоше је бити између! Ја сам најближи агностицизму. Не могу прихватити верништво са његовим потпуним консеквенцијама. Најближи сам Јасперсовом ставу. Човек, ако нема неки ослонац, он је ништа. Феномену наде доста сам посветио, и ту сам довео до "сарадње" Унамуна и Блоха – атеизам у хришћанству – то је Блохова идеја. Он је Јоакима де Фјоре истакао у први план, као верског човека, али без црквене догме. Јеретици су важна секта коју треба ценити. Сећам се једног мог колеге, који је са мном оштро полемисао (није Михаило Ђурић), често се сада појављује на телевизији... Он је рекао: професори Филозофског факултета су били јеретици (он је мислио да је то мала ствар!). "Мишљење је прекорачивање", каже Блох. Такви су јеретици.

П. М.: *Да ли можда ваш агностицизам има неких додирних тачака са Паскаловим јансенизмом?*

Љ. Т.: Ја Паскала високо ценим, у књизи сам га више пута навео... "Срце има своје разлоге које разум не познаје" (Паскал). То је то. Хиперрационализам, научност, атеизам, ослањају се искључиво на разумску димензију (ту је Хегел величанствен, јер је ставио Ум изнад Разума, иако и Ум има своја ограничења). Али срце, осећајна снага ствари је драгоцене. Паскалов јансенизам високо ценим.

Разговор вођен 20. децембра 2003, у просторијама
Друштва српско-јеврејског пријатељства, у Београду